

Arapça'daki "*Mevsil*" kelimesinden geldiği kabul edilen Musul "*kavşak noktası*" anlamındadır. Bölgedeki bütün yolların kesişim noktası durumunda olması yüzünden Musul'a yüklenen bu anlam, tarihî kaderini de belirlemiş ve burası için amansız mücadelelerin yaşanmasına neden olmuştur. Bu önemi nedeniyle Musul, Babil Krallığı'nın, Asur Devleti'nin, II. Babil Krallığı'nın, Pers İmparatorluğu'nun, Makedonyalıların, Selevkosların yönetiminde kalmıştır. Musul, İslâmiyetin hızla yayılmaya başladığı Hz. Ömer zamanında Müslüman Arapların daha sonra Emevîlerin, ardından Abbasi Devleti'nin egemenliği altına girmiştir. Musul'un ilk defa Türklerin yönetimine girmesi 884 yılında Mısır ve Suriye'de Abbasi halifesine bağlı olarak kurulan ilk Türk devleti olan Tolunoğulları zamanında olmuştur. Musul, Selçuklulardan itibaren kesintisiz olarak Türk egemenliğinde kalmıştır. Petrolün dünyada yeni bir enerji kaynağı haline gelmesinin ardından, Musul sahip olduğu zengin petroleri nedeniyle, İngiltere, Fransa, Almanya, Rusya ve Amerika Birleşik Devletleri'nin rekabet alanı olmuştur. I. Dünya Savaşı sırasında yapılan, Anadolu ve Orta Doğu topraklarının paylaşıldığı gizli anlaşmalarda Musul, Fransa'ya bırakılmıştır.

Osmanlı Devleti, I. Dünya Savaşı'nı kaybettiği için 30 Ekim 1918'de Mondros Mütarekesi imzalanmıştır. Mondros Mütarekesi imzalandığında Musul Vilayeti (Musul, Kerkük ve Süleymaniye), Türk ordularının kontrolü altındaydı. Ancak, İngilizler, mütareke şartlarına uymayarak ve uluslararası hukuku hiçe sayarak, sahip olduğu enerji kaynağı, yani petrolü nedeniyle, Fransızlara vermiş olduğu sözü de unutarak, 3 Kasım 1918'de Musul'u kendileri "*işgal*" etmişlerdir. Musul, Mondros Mütarekesi imzalandığı sırada, Türklerin yönetiminde olduğu için kurulacak olan yeni Türk Devleti'nin "*bağımsızlık bildirgesi*" durumunda olan Misâk-ı Millî (Millî And) sınırları içerisinde kabul edilmiştir. Bunun böyle olduğunu Mustafa Kemal Paşa, TBMM'nin açılışının ikinci gününde yaptığı konuşmada ortaya koymuştur. Mustafa Kemal Paşa'nın Musul'u Misâk-ı Millî sınırları içerisinde ilan ettiği bu günlerde, İtilaf Devletleri'nin Türklere kabul ettirecekleri antlaşmanın veya imha planının hazırlandığı San-Remo Konferansı'nda Fransa, kıta Avrupası'nda ve Orta Doğu'da kendisini desteklemesine karşılık olarak, Musul'u İngiltere'ye bırakmıştır. Bu durumda, Fransa ham petrol üretiminin %25'ini alacak, İngiltere, İran ve Musul petrolerinin bir boru hattıyla Akdeniz'e ulaşmasını sağlayacaktı.

Milli Mücadele sırasında Musul Vilayeti (Musul-Kerkük-Süleymaniye) ile istenildiği gibi ilgilenilememiştir. Ancak El-Cezire Cephesi Komutanlığı tarafından yönetilen birlikler, Musul'da çeşitli tarihlerde İngilizler ile çatışmalara girmişlerdir. Özellikle Milis Yarbayı Şefik (Özdemir) Bey, bölgedeki aşiretlerin desteğini alarak İngiliz kuvvetlerine karşı önemli başarılar elde etmiştir. Bölgede elde edilen başarılar üzerine, Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye Riyaseti (Genel Kurmay Başkanlığı) Lozan Barış Konferansı'nın öncesinde Musul'u işgalden kurtarma çalışması yapmıştır. Türkiye açısından Musul, Misâk-ı Millî sınırları içinde ve "*ayrılmaz bir parçası*" olmuştur. Bu nedenle, Lozan'a gidecek olan İsmet (İnönü) Bey'in 'nün başkanlık ettiği heyete, Hükûmet tarafından verilen 12 maddelik talimatın toprak ve sınırlarla ilgili ilk beş maddesi, Misâk-ı Millî sınırları ile ilgilidir. Bu ilk beş maddenin ikinci maddesinde; "*Musul, Süleymaniye ve Kerkük'ün Türkiye'ye geri verilmesi istenmeli; fakat İngiltere'ye bazı ekonomik ayrıcalıklar, meselâ petrol işletmeciliği alanında ayrıcalık sağlanması görüşülebilir*" denilmiştir. Ancak İngiltere de Musul'u zengin petroleri ve Hindistan yolunun güvenliği nedeniyle elde etmek istemekteydi. Bu yüzden, Musul meselesi Lozan Barış Konferansı'nda üzerinde çok ciddi tartışmaların yaşandığı bir konu olmuştur.

Lozan Barış Konferansı sırasında bu sorun ilk olarak Türkiye ile İngiltere arasında özel görüşmeler yoluyla halledilmeye çalışılmıştır. Ancak bu yöntemden her hangi bir sonuç alınamamıştır. Bunun üzerine mesele konferansın resmî gündemine gelmiş, ilk olarak 23 Ocak 1923'te ele alınmıştır. Musul meselesi resmî görüşmelerde çözüme kavuşturulmaya çalışılırken, Türk Heyeti Musul'un Türkiye'ye bırakılması gerektiğini savunmuş, Irak'ın mandateri (koruyucusu) sıfatıyla İngiltere Türkiye'nin bu isteğine karşı çıkmıştır. İsmet Paşa'nın bölgede halk oylaması yapılması

fikri ise, İngiltere temsilcisi Lord Curzon tarafından “*Bölge halkının rey (oy) verme alışkanlığı olmadığı ve plebisitin (halk oylamasının) amacını anlayamayacakları*” gerekçesiyle kabul edilmemiştir.

Lozan Barış Konferansı’nın gündemini sürekli meşgul etmiş olan konu, bir anlamda konferansın sonunu getirmiştir. Lozan görüşmelerinin kesintiye uğramasından sonra İsmet Paşa yapmış olduğu açıklamada; “...Musul bize verilmedikçe, muahedeye imza atmam” diyerek, Musul’un verilmesini antlaşma için ön şart olarak sürmüştür. Musul meselesi, konferans çalışmalarını tehlikeye düşüreceği için Lozan Barış Konferansı’nın ikinci döneminde görüşülmemiş, sorunun çözümünü konferans sonrasına bırakılmıştır. 24 Temmuz 1923’te imzalanan [Lozan Barış Antlaşması](#)’nın 3. Maddesinin 2. Fıkrasında, Türkiye ile Irak arasındaki sınırın dokuz ay içerisinde Türkiye ile İngiltere arasında barışçı yollarla saptanması ön görülmüş, belirlenen zaman içinde iki devlet arasında bir antlaşma sağlanamazsa, meselenin Milletler Cemiyetine götürülmesi kararlaştırılmıştır.

[Lozan Barış Antlaşması](#) gereği olarak işgâlcı güçlerin İstanbul’u boşalttıkları 5 Ekim 1923’te İngiltere tarafından Türkiye’ye bir nota verilmiştir. Bu notada; Musul meselesini görüşmeye hazır oldukları ifade edilerek, Türkiye’nin de bu görüşme için hazır olup olmadığı sorulmuştur. Bunun üzerine Türkiye tarafından verilmiş olan cevapta; [Lozan Barış Antlaşması](#)’nı her iki parlamentoda da onaylayarak, yürürlüğe sokmadığı için İngiltere’nin, öncelikle bu görevini yerine getirmesi istenilmiştir. [Lozan Barış Antlaşması](#), TBMM tarafından imzalanıp onaylamasına rağmen, İngiliz Hükûmeti bu antlaşmayı imzalamak için acele etmemiştir. Aslında bu antlaşmanın imzalanması ve onaylanması, o kadar zaman alan ve zor bir iş değildir. Ancak, İngilizler Musul meselesiyle Lozan Antlaşması arasındaki bağlantıyı göz önüne alarak, İstanbul’un boşaltılmasının üzerinden 7 aydan fazla süre geçmiş olmasına rağmen, “*ayak sürüme*” politikasını takip etmişler ve işi ağırdan almışlardır. Haliç Konferansı öncesinde İngiltere, “*ayak sürüme*” politikasını takip ettiği için [Lozan Barış Antlaşması](#), Lordlar Kamarası’nda 6 Mart 1924’te, Avam Kamarası’nda ise 10 Nisan 1924’te imzalanmıştır. Ancak, antlaşma yürürlüğe girmemiştir. Çünkü yürürlüğe girebilmesi için İngiltere Kralı’nın da imzalaması gerekmektedir. Bu bilindiği için sadece ön aşamalar tamamlanmış ve imza için ortam kollanmaya başlanmıştır. Bir anlamda İngiltere, Lozan Antlaşması’nın yürürlüğe girmesi için Irak’taki kendi durumlarının meşrulaşmasını ve Musul görüşmelerinin sonucunu ön şart olarak benimsemiştir.

İngiltere, ikili görüşmelerin ilk başta İngiltere’de bir yerde yapılmasını istemiştir. Ancak, Türkiye’nin meselenin 1 Mayıs 1924’te İstanbul’da görüşülmesini istemesi üzerine bu düşüncesinde fazla ısrar etmemiştir. Türkiye’nin başvurusu, Londra’ya ulaştığında Londra’nın ilk tepkisi, “*Görüşmelere başlayacağız da ne olacak? Aynı tartışmalar yine tekrarlanacak. Nasıl olsa nihaî ve bizim için en uygun çözüm Milletler Cemiyeti’nde sağlanacaktır.*” şeklinde olmuştur. İngiltere’nin bu konuda fazla ısrar etmemesinin temel nedeni, İngiltere’nin daha Lozan’dan itibaren temel politikasını belirlemiş ve kararını vermiş olmasıdır. Yani İngiltere, Musul meselesini kendi kontrolü altında olan Cemiyet-i Akvâm’a havale edip orada çözmeği amaçlamıştır. Bir anlamda meselenin çözüm yerini İstanbul’dan daha ziyade Cenevre olarak görmüştür. Ancak, İngiltere her şeye rağmen hazırlıklı davranmış, Lord Curzon’un önerileri dikkate alınarak, bir nota hazırlanmış ve İstanbul’a gelecek olan heyete verilmiştir.

Haliç Konferansı’nda Türkiye’yi temsil etmek üzere; TBMM Başkanı Ali Fethi (Okyar) Bey’in başkanlığında, Ordu Milletvekili Faik Bey, Diyarbakır Milletvekili Fevzi Bey, Dışişleri Hukûk Müşaviri Nusret Bey ve Genelkurmay’dan Yarbay İshak Avni Bey’den oluşan bir heyet görevlendirilmiştir. Ayrıca askerî konularda Haydar Paşa, Dışişleri konusunda da Adnan Bey ve Süleymaniye Milletvekili Fettah Bey, Necmeddin Sâhir Bey, Muzaffer Bey gerektiğinde bilgilerine başvurulmak üzere müşavir sıfatıyla heyette yer almışlardır. Hariciye (Dışişleri) memurlarından Şefkatî Bey de

daktilograf olarak heyete dâhil edilmiştir. İngiltere'yi temsil etmek üzere oluşturulacak heyetin başına önce Sir Horace Rumbold getirilmek istenmiştir. Ancak Lord Curzon'un isteğiyle, Orta Doğu konusunda uzman olan ve İngiltere'nin Irak Eski Yüksek Komiseri olan Sir Percy Cox bu göreve getirilmiştir. Sir Percy Cox'un başkanlığındaki İngiliz heyeti; C.H. Jardine, J. H. Hall ve Yarbey E. F. W. Lees'ten oluşmuştur. Yine aynı şekilde, gerektiğinde görüşlerine başvurmak amacıyla Irak'ı temsilen Taha Bey de Heyete dâhil edilmiştir. Fakat onun daha sonra İstanbul'a gelmesi ve görüşmelere katılması kararlaştırılmıştır.

Ali Fethi Bey'in İstanbul'a geldiği sırada Ankara'da Heye't-i Vekîle (Bakanlar Kurulu) toplanarak müzakerelerde Türkiye'nin ortaya koyacağı görüşleri kararlaştırmıştır. Bu toplantıda alınan kararlar bir nota hâlinde Ali Fethi Bey'e gönderilmiştir. Gönderilen bu talimatta, *"1- Şâyân-ı arzu a'zamî hudûd Kelgir-Salahiye-Cebel-i Hamrin-Vâdi-i Tartar-Sincar hattı umûmîsi olabilir. 2- Süleymaniye ve Kerkük ve Musul şehirlerini kâfi hudûd ile Türkiye'de bırakan ve Dicle Vadisi'nden muvasalayı temin eden bir tarz-ı tesviye makbuldur. Türkiye'nin arazi ve hudûd hususunda te'mîn edilmesine mukâbil petrollerde iştirâk-ı menafiye müstenit bir i'tilâf zemini aranılabilir."* denilmiştir. Bu talimattan da anlaşılacağı üzere, Türkiye daha önceki görüşlerinde herhangi bir değişiklik yapmamıştır. Sadece; Süleymaniye, Kerkük ve Musul'u Türkiye'ye bırakacak olan sınırdaki ve Dicle vadisinde bir takım sınır düzeltmelerinin yapılabileceği noktasında esneklik göstermiştir.

Türk Heyeti, İstanbul'a geldiği ve 1 Mayıs'a göre her türlü hazırlığını yaptığı hâlde, Lozan'da olduğu gibi İngiliz heyeti konferans yerine zamanında gelmemiştir. Bunu da zaman kazanma politikası çerçevesinde bilinçli olarak yapmıştır. Yapılan görüşmeler sonrasında İngiliz heyetinin 16 Mayıs 1924'te İstanbul'a geleceği ifade edilmiştir. Sonunda, İngiliz delegeleri 16 Mayıs 1924'te Sirkeci Garı'nda görünmüşlerdir. Sir Percy Cox, istasyondan ayrılmadan önce yapmış olduğu kısa açıklamada; *"İstanbul'a kat'î bir i'tilâf emeli ve Musul meselesini tamamıyla hâletmeye ve bütün kuvvetiyle çalışmak arzusuyla geldiğini söyleyerek, bir suret-i tesviye bulunacağından ümitvâr olduğunu "* ifade etmiştir. Bu sözlerden sonra Sir Percy Cox, Türkiye ile İngiltere arasında Musul meselesinden başka herhangi bir meselenin olmadığını belirterek, bu sorunun çözümü ile de geleneksel Türk- İngiliz dostluğunun yeniden kurulacağını sözlerine eklemiştir.

Her iki heyetin de bugünkü Haliç-Kasımpaşa'da yer alan eski Bahriye Nezâreti Binası'nın konferans salonundaki yerlerini almasıyla, konferansın ilk toplantısı 19 Mayıs 1924 Pazartesi saat 11. 15'te yapılmıştır. Bu toplantının sabah oturumunda ilk sözü ev sahibi sıfatıyla, Türk Heyeti Başkanı Ali Fethi Bey almış ve bir açış konuşması yapmıştır. Ali Fethi Bey yapmış olduğu konuşmada; daha sakin ve şartların elverişli olduğu bir dönem olarak gördüğü bir zamanda toplanılan bu konferansın, gelecekteki Türk-İngiliz ilişkilerinin dönüm noktasını oluşturacağını söylemiş, bu meselenin çözümüyle de dostluk ortamının oluşacağını ifade etmiştir. Ayrıca konunun bu konferansta çözüme kavuşturulacağını ümit ettiğini beyan etmiştir.

Ali Fethi Bey'in yapmış olduğu bu konuşmanın ardından, İngiliz Heyeti Başkanı Sir Percy Cox söz almış ve aynı zamanda Ali Fethi Bey'e cevap niteliği taşıyan bir konuşma yapmıştır. Sir Percy Cox yapmış olduğu konuşmada; İngiltere'nin de bu ilişkilerin düzelmesini engelleyen Musul meselesinin, barış yoluyla çözülmesini istediğini ifade etmiş, çözülemediği takdirde *"Mu'âhadesi'nin üçüncü maddesinin ikinci fıkrasında musarrah (kararlaştırılmış) olduğu vechile aradaki ihtilâf Cemiyet-i Akvâm Meclisi'ne havâle olunacaktır."* demiştir. Bu açış konuşmasından da anlaşılacağı üzere Sir Percy Cox, konunun İstanbul'da çözümlenmeyip, Cemiyet-i Akvâm'a havale edileceğinin ilk ipuçlarını vermiştir. Ayrıca, meselenin ikili görüşmeler yoluyla çözümü ile Cemiyet-i Akvâm kararıyla ulaşılabilecek olan

barışın aynı olduğunu, değişmediğini beyan etmiştir.

Haliç Konferansı'nın ilk toplantısının ikinci oturumu, öğleden sora saat 16: 20'de Ali Fethi Bey'in başkanlığında toplanmıştır. Bu toplantıda, ilk konuşmayı yine Ali Fethi Bey yapmıştır. Ali Fethi Bey yapmış olduğu konuşmasında, Türkiye'nin Musul meselesi hakkındaki *"nokta-ı nazarını (bakış açısını)"* ayrıntılı bir şekilde açıklamıştır. Musul'un Anavatan'a katılması için Türkiye'nin Lozan Antlaşması'nda ileri sürmüş olduğu; ırkî, coğrafi ve siyasi gerekçeler burada bir kez de Ali Fethi Bey tarafından dile getirilmiştir. Bu konuşmadan da anlaşıldığı üzere Ali Fethi Bey, konuşmasında fazla ayrıntıya kaçmadan ve heyetleri sıkmadan, Türkiye'nin konuya ilişkin düşüncelerini çok net bir şekilde ortaya koymuştur.

Ali Fethi Bey'in konuşmasının ardından Sir Percy Cox, İngiltere'nin bu mesele hakkındaki görüşlerini açıklamıştır. Sir Percy Cox yapmış olduğu konuşmada; Lozan'dan itibaren ileri sürmüş oldukları görüşleri bir kez daha tekrarlamış, Türkiye'nin Musul konusunda ileri sürmüş olduğu görüşlere kesinlikle katılmadığını ifade etmiştir. İngiliz Heyeti Başkanı bu konuşmasından sonra Türk Heyetine proje niteliğinde birtakım tekliflerde bulunmuştur. İngiltere'nin bu teklifine, Türkiye tarafından yeni bir teklifle karşılık verileceği ifade edilmişse de böyle bir karşı teklifte bulunulmamıştır. Sir Percy Cox'un bu açıklaması ve teklifi ile birlikte, Türkiye ile İngiltere'nin görüşleri arasında büyük farkların olduğu anlaşılmıştır. Büyük görüş ayrılıklarının bu şartlarda giderilemeyeceği ifade edilerek, ikinci toplantının 21 Mayıs 1924'te yapılması kararlaştırılmıştır.

Konferansın ikinci toplantısı, önceden kararlaştırıldığı üzere, 21 Mayıs 1924 Çarşamba günü saat 15.00'te yapılmıştır. Bu toplantıda, Musul meselesinin tartışılmasından daha çok, hazırlanan muhtıralar üzerinde görüşler ortaya konulmuştur. Ali Fethi Bey, konferans başkanı olarak toplantıda yine ilk sözü almış, Türkiye ve Irak arasındaki sınırın sağlıklı bir şekilde tespit edilebilmesi için eski Musul Vilâyetinin -ki bu vilâyetin sınırı içerisinde Kerkük ve Süleymaniye de vardır- tamamıyla, Türkiye'ye verilmesi gerektiğini ifade etmiş ve açık bir dille Musul'u istediklerini söylemiştir. Bunun üzerine Sir Percy Cox, önceden hazırlanmış olan İngiliz muhtırasını okumuş ve Kerkük ile Süleymaniye'yi Türkiye'ye bırakabileceklerini belirterek, Musul şehri de dâhil olmak üzere, Fırat Nehri'nin her iki sahilinin Irak'ta kalması gerektiğini ileri sürmüştür. Böylece, daha ilk günden itibaren görüş farklılıklarının yaşandığı konferansta, bu oturumla birlikte İngiltere ile anlaşmanın mümkün olamayacağının ilk somut adımları atılmıştır. Bunun üzerine gelecek toplantının 24 Mayıs 1924 Cumartesi günü yapılması kararlaştırılmış ve kırk dakika süren toplantıya son verilmiştir.

Konferans sonrasında Ali Fethi Bey heyetler adına resmî bir açıklamada bulunmuştur. Yapmış olduğu bu açıklamada; *"Musul bizimdir. Nokta-ı nazarımız (bakış açımız) bütün Musul Vilâyetinin bize 'âidiyetidir. Türkiye'ye lâzım olan Musul Vilâyeti hudûdunu talep ettik. Henüz komisyonlar teşkil eylememiştir. Zira iş o dereceye gelmemiştir. Petrol ve sâ'ire mes'ele de henüz görüşülmemiştir."* diyerek, toplantı hakkında ayrıntılı bilgi vermemiştir. Ancak bu görüşmede, yukarıda belirtilen olayların yaşandığını yuvarlak ifadelerle de olsa ortaya koymuştur. Böylece, ikinci toplantıdan da basın mensupları istedikleri bilgileri alamamış ve Türk kamuoyuna sağlıklı bilgileri aktaramamışlardır.

Konferansın üçüncü toplantısı 24 Mayıs 1924 Cumartesi günü öğleden sonra yapılmıştır. Toplantıda, ilk konuşmayı bu sefer Sir Percy Cox yapmış ve İngiltere'nin *"nokta-ı nazarını"* açıklamıştır. Sir Percy Cox konuşmasında; Musul Vilayeti'nin tamamının Irak sınırları içerisinde olması gerektiğini belirttikten sonra konferansa gelirken çantasında *"Nasturi Yurdu Projesi"* ile geldiğinden, Türkiye'nin yönetimi altında bulunan Beytüş-Şebab, Çölemerik (Hakkari İl Merkezi) ve Revandız'ın da Irak'a verilmesini istemiştir. Böylece İngiltere Musul'u Türkiye'ye vermek şöyle dursun, mandası altına almış olduğu Irak'ın sınırlarını Bağdat'tan yaklaşık 800 km kuzeye çekmek istemiştir. Sir Percy Cox'un

bu isteği toplantıda şok etkisi yapmıştır. Türk Heyetindeki üyeler, bu konferansta Irak sınırının nereden geçeceğini konuşulmasına rağmen, asıl konuşulması gereken meselenin Musul meselesi olduğunu hatırlatmış, ileri sürülen bu teklifin ise asla kabul edilemez olduğunu ifade etmişlerdir. Böyle bir teklifi, dostane ilişki isteyen İngiltere Hükûmetinin değil de emperyalist politika takip eden bir hükûmetin yapabileceği belirtilerek, Sir Percy Cox'un bu sözlerine sert tepki göstermişlerdir. Görüldüğü gibi, bu toplantıda yaşananlar, İngiltere'nin politikasında herhangi bir değişikliğin olmadığını ortaya çıkarmıştır.

Türk Heyetinden gelen bu sert tepkinin ardından Sir Percy Cox, söz almak durumunda kalmıştır. Sir Percy Cox, sert sözlerden sonra gerilen ortamı düzeltmek yerine, Türk Heyetine karşı üslubunu değiştirmemiş ve tehditkâr bir tavır takınmıştır. Sir Percy Cox, yapmış oldukları bu teklifi Türkiye'nin ya kabul etmesini ya da Türk Heyetinin kendilerinin de kabul edebileceği yeni bir teklif hazırlayıp sunması gerektiğini ifade etmiştir. Böylece Sir Percy Cox, çantasında getirmiş olduğu "*Nasturî Yurdu Projesini*" bir anda gündeme getirerek, İngiltere'nin, Lozan'dan itibaren varmak istediği hedefe bir an önce ulaşmayı hedeflemiştir. Kısaca konferansta ne olaksa bir an önce olmasını istemiş ve meselenin kendi kontrolleri altındaki Cemiyet-i Akvâm'a havale edilmesini gerçekleştirmeyi amaçlamıştır.

Şiddetli tartışmaların yaşandığı, heyetlerin birbirlerine kendi görüşlerini kabul ettirmelerinin çok zor olduğunu anladıkları bu toplantı saat 17:05'te sona ermiştir. Bu toplantıda, İngilizlerin ileri sürdükleri görüşlerin ne değiştirilecek, ne de Türkiye'nin görüşleriyle uzlaşabilecek herhangi bir tarafı olmamıştır. Bu görüşmede yaşanan olaylar, tartışmalar, konferansın önünü tıkamak ve çıkmaza sokmak amacıyla, İngilizler tarafından ileri sürülen görüşler, heyetler arasında o derece gergin bir hava oluşturmıştır ki, taraflar konferans için toplantı tarihi dahi tespit etmeden oturuma son vermişlerdir. Bir anlamda İngilizler, sonucu başından belli Haliç Konferansı'nı bu oturumla birlikte çıkmaza sokmuşlar, daha açık bir ifadeyle bu noktada sona erdirmişlerdir.

Türk Heyeti, Türkiye'nin bugüne kadar teoride savunduğu görüşlerini bu sefer somutlaştırarak, son hâliyle İngiliz heyetinin önüne koymayı amaçlamıştır. Bu nedenle, Türk Heyeti, önceden hazırlanmış olan haritayı ve Türkiye'nin görüşlerini içeren muhtırayı, İngiliz Heyetine Pera Palas Oteli'nde 24 Mayıs 1924 akşamı vermiştir. Bu haritada, eski Musul Vilâyetinin tamamı, Türkiye sınırları içerisinde gösterilmiştir. Ancak İngiliz heyeti bu haritayı inceledikten sonra bunu kabul veya reddetmek için Londra'dan görüş isteyeceklerini bildirmiştir. Bu karar üzerine aynı günün akşamı da Londra'dan görüş istemişlerdir. Türk Heyeti de Ali Fethi Bey başkanlığında aynı akşam bir toplantı yapmıştır. Bu toplantıda; konferansın bu şekilde sona ermemesi ve görüşmelerin devam edebilmesi için göndermiş oldukları harita ve muhtıra üzerinde ne tür değişikliklerin yapılabileceği görüşülmüştür. Ancak, yapılan görüşmeler sonunda gönderilen harita ve Türkiye'nin görüşlerinde, herhangi bir değişikliğin yapılamayacağı ve bundan daha fazla fedakârlığın yapılamayacağı kararına varılmıştır.

İngiliz heyetinin beklemiş olduğu cevap nihayet 2 Haziran 1924'te gelmiştir. Cevap geldikten sonra İngiliz heyeti, Büyükelçilikte toplanarak, bu cevapla birlikte gönderecekleri mektubu kaleme almışlardır. Hazırlanmış olan bu mektup ve cevap, Ali Fethi Bey'e akşama doğru ulaştırılmıştır. Sir Percy Cox, imzasını taşıyan bu mektupta; "*Büyük Britanya Hükûmeti, Musul ihtilâfında tarafeynin nokta-ı nazarlarını muhâfaza husûsundaki ısrarlarından dolayı Lozan Mu'âhadesi'nin madde-i husûsuna tevfiken meselenin Cemiyet-i Akvâm'a havâle edilmesinde zarûret bulunduğu kândir.*" ifadeleri ile her iki tarafın görüşlerinde herhangi bir değişiklik olmadığını ileri sürerek, Musul meselesinin Cemiyet-i Akvam'a havale edilmesini istemiştir. Ayrıca, gönderilen bu mektupta, Türkiye Musul konusundaki görüşünde herhangi bir değişiklik yapmadığı takdirde, konferansı terk ederek, Londra'ya geri döneceğini ifade etmiştir.

Böylece İngilizler, konferansta çözümsüzlüğün sebebini kendilerinde aramayarak, haklı gerekçelerle Musul'u isteyen Türkiye'yi göstermişlerdir.

Ali Fethi Bey, bu cevabı alır almaz Türk Heyetini toplamış, gönderilen mektup ve cevabı tartışmışlardır. Bu tartışma ve değerlendirmelerin ardından, bu mektubun içeriği Ankara'ya bildirilerek buradan görüş istenmiştir. Ali Fethi Bey, bu toplantıdan sonra yapmış olduğu açıklamada, bundan sonra Türkiye tarafından fedakârlığın yapılıp yapılmayacağını sorulması üzerine; *"Şahsî kana'atime göre Sir Percy Cox son cevabıyla bizi arazi husûsunda fedakârlığa sevk etmek istiyorsa buna imkân yoktur. Bizim hiçbirimiz Musul'dan bir karış yer vermeye ne me'zûn, ne de salâhiyâtdârız..."* diyerek, böyle bir fedakârlığın yapılmayacağını ifade etmiştir.

Ali Fethi Bey'e verilecek cevabı kararlaştırmak amacıyla Heyet-i Vekîle (Bakanlar Kurulu), Cumhurbaşkanı Gazi Mustafa Kemal'in başkanlığında 3 Haziran 1924'te toplanmıştır. Toplantıda; Musul meselesi uzun uzadıya tartışılmış ve Irak hudûdu hakkında Heyete talimat gönderilmesi kararlaştırılmıştır. Musul meselesinin görüşülüp karara bağlanacağı bir zamanda, Doğu Akdeniz'de Türkiye'ye karşı girişilen İngiliz-İtalyan işbirliğinin, bu meselede geri adım atılmasına etki etmemesi görüşü benimsenerek, Türkiye'nin, Musul hakkındaki görüşünün hiçbir şekilde değiştirilmemesi kararına varılmıştır. Toplantı sonrasında basına herhangi bir açıklama yapılmamış, ancak Türkiye'nin görüşlerinde bir değişikliğin olmadığı ve son kez de olsa, herhangi bir fedakârlığın yapılmadığı ifade edilmiştir. Bu genel açıklamanın ardından, Bakanlar Kurulu'nda alınan kararlar, İsmet Bey tarafından telgrafla Ali Fethi Bey'e gönderilmiştir.

Ali Fethi Bey, Ankara'dan gönderilen bu telgrafi aldıktan sonra 4 Haziran 1924'te eski Bahriye Nezâreti binasında heyet üyeleriyle bir araya gelmiştir. Yapılan bu toplantıda; Ankara'dan gönderilen talimat ele alınmış, İngiliz heyetine verilecek cevap ve bu cevabın ne şekilde ulaştırılacağı üzerinde durulmuştur. Konferansın başarısızlıkla sona ermesine, Türkiye'nin tutumunun sebep olmaması için İngilizlerin daha önce son bir defa toplanalım ve zabıtları imzalayalım önerisi kabul edilmiş, Türkiye'nin cevabını da yapılacak olan bu son toplantının ilk celsesinde bildirmesi kararlaştırılmıştır. Alınan bu kararlar, İngiliz heyetine toplantı sonrasında ulaştırılmış, İngiliz heyeti 5 Haziran 1924 Perşembe günü yapılacak toplantıya davet edilmiştir.

Haliç Konferansı, on günlük bir aradan sonra 5 Haziran 1924 Perşembe günü son toplantısını yapmıştır. Haliç Konferansı'nın son toplantısının ilk oturumunda, ilk sözü Ali Fethi Bey almış ve Türkiye'nin görüşlerini açıklamıştır. Ali Fethi Bey yapmış olduğu konuşmada; İngiltere ile yapılmış olan yazışmalardan kısaca bahsettikten sonra yapacağı konuşmanın İngiltere'ye cevap niteliğinde olduğunu söyleyerek, Musul meselesinin kısa bir tarihçesinden söz etmiş, uzunca sayılabilecek bir konuşma yapmıştır. Konuşmasında, Musul arazisinin tarihî ve coğrafi noktalardan Irak'tan ayrı olduğunu belirttikten sonra *"Etnografya nokta-ı nazarından da bakılacak olursa Musul ahâlisinin % 90'nı Kürt ve Türklerden ibarettir. Binâenaleyh bu vilâyet ahâlisi Araplarla meskûn Irak ile, bu cihetle de kat'î suretde münasebâtdâr değildir. İşte bu kadar haklı olduğumuz da'vâda münakaşayı kabul buyurduğunuz takdirde tahrîren de bildirdiğim gibi müzakereye imkân bulunduğunu tekrar ederim."* diyerek, Musul'un Türkiye'ye ait olduğunu söylemiş, bu noktalar göz önüne alınarak, meselenin çözümü için ikili görüşmelerin devam etmesi gerektiğini ifade etmiştir.

Ali Fethi Bey'in yapmış olduğu bu konuşmadan ve Türkiye'nin tavrını net bir şekilde ortaya koymasından sonra Sir Percy Cox söz almış, Türk Heyetinin açıklamalarına cevap vermiştir. Sir Percy Cox yapmış olduğu konuşmada; bu konferansın amacının Türkiye ve Irak arasındaki sınır anlaşmazlığını! çözüme kavuşturmak olduğunu belirttikten sonra Lozan'daki tartışmalara temas ederek, Türk Heyetinin, Musul'un Irak'ın bir parçası olmadığını ileri sürerken ortaya koymuş olduğu delilleri kabul edemeyeceğini, İngiliz Hükûmetinin Irak meselesinde Cemiyet-i Akvâm'a karşı sorumlu

olduğunu, Türk teklifinin Bağdat Vilâyetinin kuzeyinden geçtiğini! ve bunu kabul etmelerinin mümkün olmadığını ifade etmiştir. Oysa, Türk teklifi, Bağdat'ın hemen kuzeyinden başlamamaktadır. Sir Percy Cox bunu ileri sürerek, bir anlamda Türkiye'yi yayılcı bir siyaset izlemekle suçlamıştır. Böylece Sir Percy Cox, yine ortada bir Musul meselesi yokmuş gibi davranarak, sadece Irak'ın kuzey sınırı ile ilgili görüşler ortaya atmış, bu sınır meselesinde de kendileri tarafından sunulan teklifin kabul edilmesini istemiş, Türkiye'yi de anlaşmazlığın kaynağı olarak göstermiştir. Oysa, her defasında sınırı daha kuzeye doğru çekmeye çalışan ve Bağdat'tan gittikçe uzaklaştıran İngiltere olmuştur.

Sir Percy Cox, konuşmasına devam ederek, İngiliz Hükûmetinden almış olduğu talimat çerçevesinde; tartışılması mümkün olacak ve İngiltere için toprak terkinin içermeyecek bir teklifin Türk Heyeti tarafından verilip, verilmeyeceğini beklemeyeceğini söyleyerek konuşmasına son vermiştir. Bu ifadelerden de anlaşıldığı gibi, İngiliz temsilcisi son fedakarlığın yine Türkiye tarafından yapılmasını istemiştir. Bu fedakarlığın da, kendi teklifleri doğrultusunda yapılmasını dolaylı olarak anlatmaya çalışmıştır. Bir anlamda, Türkiye'den Hakkari'nin "*Nasturî Yurdu*" olarak Irak sınırı içerisine bırakılması istenilmiştir.

Ali Fethi Bey, Sir Percy Cox'un bu açıklamasına derhâl cevap vererek, Lozan'da sürekli olarak Musul meselesinin tartışıldığını ve Hakkari Vilâyetinden arazi terkine ilişkin hiçbir görüşmenin yaşanmadığını bir kez daha hatırlattıktan sonra İngiliz başdelegesinin Türkiye'nin Hakkari'den feragât etmesinde ısrar ettiğini belirterek, İngiltere'nin böyle bir politika takip etmesinin kesinlikle Lozan Antlaşması'na aykırı olduğunu söylemiştir. Konuşmasına devam eden Ali Fethi Bey, İngiliz heyeti, Lozan Antlaşması hükümlerine uygun olarak, Musul meselesini konferans gündemine almadıkça ve Hakkari Vilâyeti hakkındaki asılsız iddialardan vazgeçmediği takdirde, kendilerine yeni bir teklif vermeyeceklerini söyleyerek, İngiltere'nin bu yaklaşımı ve emperyalist politikalarıyla, konferansın kesinlikle sağlıklı bir şekilde sonuçlanmayacağını üzülerken ifade etmiştir. Bu açıklamadan sonra Türk delegeleri, İngiltere'nin uzlaşmaz tutumu karşısında konferanstan artık ümitlerini kesmişlerdir.

Bu konuşmaların arkasından, her şeye rağmen heyetler birbirlerine teşekkür etmişler ve Türk-İngiliz dostluğunun gelişmesini dilemişlerdir. Musul meselesinin de bu çerçeve içerisinde kalınarak, mutlaka ileride çözüme kavuşturulması gerektiği ifade edilmiştir. Bu mesajların ardından konferansın son oturumu 5 Haziran 1924 saat 18: 30'da sona ermiştir. Böylece, Sir Percy Cox, kendileri açısından sonucu başından belli olan Haliç Konferansı'nda formaliteyi tamamlamış, Musul meselesinin İstanbul'da çözümsüz kalmasını sağlamıştır. Lozan'da uygulanan klasik İngiliz politikası yani "*Çözebildiklerini masa başında şimdi çöz, çözemediklerini sonraya bırak*" bir defa daha uygulamaya sokulmuştur. Bu da İngiltere'nin, Lozan'dan itibaren savunmuş olduğu politikanın ve isteğinin gerçekleşmesi anlamını taşımıştır.

Sir Percy Cox, İstanbul'dan Haliç Konferansı'ndan istediği sonucu alarak gitmiştir. Hatta, Musul meselesinin o zaman içinde bulunduğu durum öncekinden daha da kötüye gitmiştir. Yapılacak olan Türk-İngiliz görüşmelerinin ana gündemi, Lozan Antlaşması'ndan kalan Musul meselesi olarak tespit edilmiş iken, Haliç Konferansı'nda Irak'ın kuzey sınırının çizilmesi konusu ana gündem maddesi olmuştur. Bir anlamda, Musul meselesi diye herhangi bir tartışma konusunun olmadığı havası yaratılmıştır. Böylece Sir Percy Cox, hem kendisi hem de İngiltere için son derece önemli olan Musul'u ikinci plâna düşürme ve Cemiyet-i Akvâm'a havale etmeden önceki formaliteyi tamamlama başarısıyla İstanbul'dan ayrılmıştır. Bundan sonra Musul'un kaderi Türkiye'nin henüz üye olmadığı Cemiyet-i Akvâm (Milletler Cemiyeti)'da çizilecektir. Bu cemiyet kontrolünde yapılan çalışmaların, görüşmelerin, tartışmaların, mücadelelerin ardından, Musul 5 Haziran 1926'daki [Ankara Antlaşması](#)yla ve dönemin basınının ifadesiyle Türkiye tarafından "*bağrına tas basarak*"

İngiltere'nin mandası (koruması) altındaki Irak'a terk edilmiştir. Türkiye, Musul üzerindeki hakkını yirmi beş yıllık süre için yüzde on petrol gelirlerinden pay alarak sürdürebilmiştir. Ancak İngiltere, Türkiye'nin petrol gelir hakkını dahi çeşitli bahanelerle ödemiş, borçlu durumda kalmıştır.

Tahir KODAL

KAYNAKÇA

1- Arşivler

T. C. Cumhurbaşkanlığı Arşiv Dairesi Başkanlığı Başbakanlık Osmanlı Arşivi

Dâhiliye Nezâreti Kalem-i Mahsus

İrade-i Dâhiliye

T. C. Cumhurbaşkanlığı Arşiv Dairesi Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi

Bakanlar Kurulu Kararları

2- Resmî Yayınlar

Düstur, III. Tertip, C IV, 2. Baskı, Devlet Matbaası, Ankara, 1953.

Genelkurmay ATASE, **Türk İstiklâl Harbi I, Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı**, Genelkurmay Harp Tarihi Yayınları, Resmî Yayınlar, Seri No:1, Ankara 1962.

Genelkurmay ATASE, **Türk İstiklâl Harbi, Cilt: IV, Güney Cephesi**, Genelkurmay Harp Tarihi Yayınları, Resmî Yayınlar, Seri No:1. Ankara 1966.

La Question de Mossoul, de la signature du Traité d'armistice de Moudros (30 Octobre 1918) au l'er Mars 1925, Ahmed İhsan, Constantinople [İstanbul] 1925.

MMZ.C., Devre: 4, Cilt: I, İctima Senesi:1, İctima-i Fevkalâde, 11. İnikad, 17 Şubat 1336 (1920), TBMM Basımevi, Ankara 1992.

TBMM Tutanak Dergisi, Cilt: 21, TBMM Matbaası, Ankara 1959.

TBMM Gizli Celse Zabıtları, Cilt: III-IV, İş Bankası Yayınları, Ankara 1985.

TBMM Z. C., Cilt: I, Devre: I, İkinci Celse, 3. Baskı, TBMM Matbaası, Ankara 1959.

TBMM Z. C., Devre: I, İctima Senesi: 3, Cilt: 24, TBMM Matbaası, Ankara 1960

TBMM Z. C., Devre: I, İctima Senesi: 4, Cilt: 29, TBMM Matbaası, Ankara 1961.

TBMM Z. C., Devre: II, Cilt: 9, TBMM Matbaası, Ankara 1975.

TBMM Z. C., Devre: II, Cilt:I-II, TBMM Matbaası Ankara 1961.

TBMM Z. C., Devre:II, İctima Senesi: III, Cilt: 19-20, TBMM Matbaası, Ankara 1970.

T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, **Musul-Kerkük ile İlgili Arşiv Belgeleri (1525-1919)**, Osmanlı

Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Numarası:11. Ankara 1993.

T.C.D.B., Türkiye Dış Politikasında 50 Yıl, Cumhuriyetin İlk On Yılı ve Balkan Paktı (1923-1934), Dışişleri Bakanlığı Yayını, Ankara 1974.

T.C.D.B., **Türkiye Dış Politikasında 50 Yıl, Lozan (1922-1923)**, Dışişleri Bakanlığı Yayını, Ankara 1973.

T.C. Maliye ve Gümrük Bakanlığı, **Bütçe Kesin Hesap Kanunları, 1924-1941, 1942-1953, 1954-1963**, Ankara 1992.

3- Makaleler, Kitaplar ve Süreli Yayınlar

“Devletler Tarafından Lozan Konferansı’nda Hey’et-i Murahhasamıza Tevdi’ Edilen Mu’âhede-i Sulhiyye Projesi’nin İhtivâ Ettiği Maddeler,” İkdâm, 3 Şubat 1923.

“Haliç Konferansı Çıkmaz Bir Yola Girdi”, Tanin, 25 Mayıs 1924.

“Haliç Konferansı”, Ayın Tarihi, Ankara, 1924, Cilt: III, No: 7-10.

“Irak’ın Yabancı Kralı Faysal Memleketi İngilizlere Nasıl Sattı?”, Tan, 6 Mart 1923.

“İngiliz Hey’et-i Murahhasası Londra’dan Ta’limât İstemiştir” Tanin, 26 Mayıs 1924.

“İstanbul Konferansı’ndan Cemiyet-i Akvâm’a”, Hâkimiyet-i Milliye, 8 Haziran 1924.

“Musul Hakkındaki Müzâkerenin Bir Hülâsası”, Vakıf, 17 Mayıs 1924.

“Musul Konferansından Mâba’âd”, Cumhuriyet, 8 Haziran 1924.

“Musul Mes’elesinde Cemiyet-i Akvâm’ın Hakemliği Ne Netice Verebilir”, Tanin, 25 Mayıs 1924.

“Musul Mes’elesinde Murahhaslarımızın Nokta-ı Nazarı Değişmemiştir”, Vakıf, 22 Mayıs 1924.

“Musul Mes’elesinin Son Safhası”, Hâkimiyet-i Milliye, 5 Haziran 1924.

“Musul Müzakerâtı İnkıta’a mı Uğradı?”, İkdâm, 3 Haziran 1924.

“Musul-Suriye”, İkdâm, 28 Ocak 1923, s.1.

“Müttefik Projesi Hakkında Tafsîlât”, Anadolu’da Yeni Gün, 31 Ocak 1923.

“Taha Bey Kimdir?”, Vakıf, 17 Mayıs 1924.

A Committee of Officials, An Introduction to the Past and Present of the Kingdom of Iraq, Baltimore, USA, 1946.

ADAMOF, E. E., Sovyet Devlet Arşivi Gizli Belgelerinde Anadolu’nun Taksimi Planı, (Çev.: Hüseyin Rahmi, Sadeleştiren: H. Mutluçağ), Günaydın Kitaplığı, Dizi: I/1, İstanbul 1972.

AKŞİN, Sina, “Kurtuluş Savaşında ve Lozan’da İngiltere ve Fransa ile İlişkiler”, Lozan’ın 50. Yılına Armağan, İst. Üniv. Hukûk Fak. Yayını: 563, İstanbul 1978.

Anadolu’da Yeni Gün.

ARMAOĞLU, Fahir, “Tarihi Perspektif İçinde Misâk-ı Millî’nin Değerlendirilmesi”, **Misâk-ı Millî ve Türk Dış**

Politikasında Musul, ATAM Yayını, Ankara 1998.

ATAM, **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, I-III**, (Açıklamalı Dizin İle), ATAM Yayını, Ankara 2006.

ATATÜRK, Kemal, **Nutuk 1919-1927**, TTK Yayını, Ankara 1989.

AYDIN, Mesut, **Türkiye ve Irak Hudûdu Meselesi**, ASAM Yayınları, Ortadoğu Araştırmaları Dizisi:1, Ankara 2001.

AYDIN, Mesut. "Türk Basınında Haliç Konferansı 19 Mayıs 5 Haziran 1924", **Uluslararası İkinci Ortadoğu Semineri - Düünden Bugüne Irak**, Cilt:1, No:1, Elazığ 2004.

Ayin Tarihi, Cilt: III, No: 7- 10.

BAYATLI, Aydın, "Irak Tarihine Kısa Bir Bakış", **Irak Türkleri Kültür ve Sanat Bülteni**, Sayı: 2, Ankara 1990.

BAYATLI, Nilüfer, **XVI. Yüzyılda Musul Eyaleti**, TTK Yayını, Ankara 1999.

BİLSEL, M. Cemil, **Lozan**, 2 Cilt, Sosyal Yayınlar, İstanbul 1998.

COKE, Richard, **The Heart of the Middle East, Thornton Butterworth**, London 1925.

COŞAR, Nevin, "Musul Petrollerinden Türkiye Bütçesine Gelen Paralar", **Toplumsal Tarih**, İstanbul 1997/2.

Cumhuriyet.

ÇAY, Abdulhaluk, "Irak Türklerinin Tarihine Kısa Bir Bakış", **Irak Türkleri Sempozyumu Tebliğleri**, (Haz. Mahir Nakip-Ziyad Köprülü),), Gazi Üniversitesi Yayını, Ankara 1987.

ÇETİNKAYA, Selma, "Türkiye Irak Sınırının Belirlenmesi Sürecinde Haliç Konferansı", **Orta Doğu'nun Şekillenmesi 100. Yılında Birinci Dünya Savaşı Uluslararası Sempozyum**, Bilecik 2014.

ERGİN, Feridun, "Musul Sorunu ve Körfez Petrolleri", **AAMD.**, Cilt: VII, Sayı: 20, Ankara 1991.

ERİM, Nihat, **Devletlerarası Hukûku ve Siyasî Tarih Metinleri**, Cilt: I, A. Ü. H. F. Yayınları, T.T.K. Basımevi, Ankara 1953.

ESİN, Necmettin, "Irak Türkleri", **Türk Dünyası El Kitabı**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayını, Ankara 1976.

ES-SAKKÂR, Sâmî, "Musul", **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt:31, İstanbul 2006, s.361-363.

EVANS, Laurence, **Türkiye'nin Paylaşılması 1914-1924**, (Çev. Tefik Alanay), Milliyet Yayınları, İstanbul 1972.

Gen. Kur. ATASE, **Türk İstiklâl Harbi, Güney Cephesi**, Cilt: IV, ATASE Yayınları, Ankara 1966.

GOLOĞLU, Mahmut, **Türkiye Cumhuriyeti-1923**, Başnur Matbaası, Ankara 1971.

GOTTLİEB, W. W., **Studies in Secret Diplomacy During the First World War**, Londra 1957.

GÖYÜNÇ, Nejat, "Musul Misâk-ı Millî'ye Dâhil midir, Değil midir?", **Misâk-ı Millî ve Türk Dış Politikasında Musul**, ATAM Yayını, Ankara 1998.

Hâkimiyet-i Milliye, 4 Aralık 1922.

HOLT, P. M., **Egypt and the Fertile Crescent**, 1516-1922, Longmans, London 1966.

HONİNGMAN, E. “Musul”, **İslam Ansiklopedisi (İ.A.)**, Cilt: VIII, MEB Yayını, İstanbul 1958.

HOWARD, Harry N., **The Partition of Turkey: A Diplomatic History 1913-1923**, Howard Ferting, New York 1966.

HUREWİTZ, J. C., **Diplomacy in the Near and Middle East, A Documentary Record: 1914-1956**, Vol. II, Van Nostrand Company, New York 1958.

Hüseyin Cahid, “İmzadan Sonra”, Tanin, 25 Temmuz 1923, s.1.

İkdâm.

İMAMZÂDE, Meryem, **Irak Dosyası**, Akabe Yayınları:57, İstanbul 1986.

İNÖNÜ, İsmet, **Hatıralar**, (Haz. Sabahattin Selek), II. Kitap, Bilgi Yayınevi, İstanbul 1987.

KARACAN, Ali Naci, **Lozan**, Milliyet Yayınları, İstanbul 1971.

KAYMAZ, Nejat, “Misâk-ı Millî Üzerine Yapılan Tartışmalar Hakkında”, **VIII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri**, Cilt: III, TTK Yayını, Ankara 1976

KODAL, Tahir, **Paylaşılamayan Toprak, Türk Basınına Göre (1923-1926) Musul Meselesi**, Yeditepe Yaayını, İstanbul 2005.

KODAL, Tahir, “Musul Meselesi Sürecinde Milaslı Gad Franko ve Çalışmaları”, **Belgi Dergisi**, 2, Denizli 2020, ss. 1806-1828

KÖYMEN, Mehmet Altay, **Selçuklu Devri Türk Tarihi**, Ayyıldız Matbaası, Ankara 1963.

KUNT, Metin, **Sancaktan Eyalete**, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1978.

KURAN, Ercüment, “Musul Meselesi (1515-1926)”, **Irak Türkleri Sempozyumu Tebliğleri**, (Haz. Fahir Nâkip-Ziyad Köprülü), Ankara 1987.

KURAT, Yuluğ Tekin, **Osmanlı Devletinin Paylaşılması**, Kalite Matbaası, Ankara 1983.

KÜRKÇÜOĞLU, Ömer, **Osmanlı Devletine Karşı Arap Bağımsızlık Hareketi (1908-1918)**, A. Ü. S. B. F. Yayınları, Ankara 1982.

KÜRKÇÜOĞLU, Ömer, **Türk-İngiliz İlişkileri (1919-1926)**, A. Ü. S. B. F. Yayınları, Ankara 1978.

“Lozan Konferansı’nda Musul ve Kürt Meselesi” (III), B.T.T.D., Sayı: 31, Ağustos 1987.

M.M.Z.C., Devre: 4, Cilt: I, İctima Senesi:1, İctima-i Fevkalâde, 11. İnikad, 17 Şubat 1336 (1920), T.B.M.M. Basımevi, Ankara 1992.

MARUFOĞLU, Sinan, **Osmanlı Döneminde Kuzey Irak (1831-1914)**, Eren Yayınları, İstanbul 1998.

Mecidî Sadreddin, “Tarihe Karışan Haliç”, İkdâm, 9 Haziran 1924, s.2.

Mehmed Asım, “Müzâkerenin İnkişâfı”, Vakıf, 23 Mayıs 1924, s.1.

MELEK, Kemal, “Türk-İngiliz İlişkileri (1890-1926) ve Musul Petrolleri”, (Derleyen: Esat Çam), **Türk Dış Politikasında Sorunlar**, İstanbul 1989.

MERAY, Seha L. (Çev.), Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar, Belgeler, Takım: I, Cilt: I, Kitap: I, A. Ü. S. B. F. Yayınları, Ankara 1969.

MERAY, Seha -Osman Olcay, Osmanlı İmparatorluğu'nun Çöküş Belgeleri, Mondros Bırakışması, Sevr Antlaşması ile İlgili Belgeler, A. Ü. S. B. F. Yayınları, Ankara, 1977.

MONROE, E., **Britain's Moment in the Middle East 1914-1956**, J Hopkins Press, Baltimore 1963.

ORAN, Baskın (Editör), **Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne. Olgular, Belgeler, Yorumlar. (Cilt I. 1919-1980)**, İletişim Yayınları, İstanbul 2001.

ORCAN, Aylin, **Irak Türklerinin Menşei ve Siyasî Tarihi (IX. ve XIII. Yüzyıllar Arası)**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1999.

ÖKE, Mim Kemal, **Belgelerle Türk-İngiliz İlişkilerinde Musul ve Kürdistan Sorunu 1918- 1926**, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayını, Ankara 1992.

PARMAKSIZOĞLU, İsmet, "Musul", Türk Ansiklopedisi, Cilt:24, İstanbul 1976.

PATTON, Douglas, **Badr Al-Din Lulu:Atabeg of Musul, 1211-1259**, University of Washington Press, March 1992.

SAHİLLİOĞLU, Halil, "Osmanlı Döneminde Irak'ın İdarî Taksimatı", (İngilizce'den Türkçe'ye Çeviren: Mustafa Öztürk), Belleten, Cilt: LIV, Sayı: 211, Aralık, Ankara 1990.

SONYEL, Salâhi, **Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika II**, T.T.K. Yayınları, Ankara 1987.

SOYSAL, İsmail, **Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları, I. Cilt (1920- 1945)**, T.T.K. Yayınları, Ankara 1989.

SÜSLÜ, Azmi, "Misâk-ı Millî", **Misâk-ı Millî ve Türk Dış Politikasında Musul**, ATAM Yayını, Ankara 1998.

ŞİMŞİR, Bilâl N., **Lozan Telgrafları I (1922-1923)**, T.T.K. Yayınları, Ankara 1990.

T.B.M.M., **Gizli Celse Zabıtları (T.B.M.M. GCZ)**, Cilt: IV, TBMM Basımevi, Ankara 1985.

T.B.M.M., Z. C., Cilt: I, Devre: I, İkinci Celse, TBMM Basımevi, Ankara 1959.

T.C.Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü (T.C.B.D.A.G.M.), **Musul-Kerkük ile İlgili Arşiv Belgeleri (1525-1919)**, T.C.B.D.A.G.M Yayını, Ankara, 1993.

T.C.D.B., **Türkiye Dış Politikasında 50 Yıl, Cumhuriyetin İlk On Yılı ve Balkan Paktı (1923-1934)**, Dışişleri Bakanlığı Yayını, Ankara 1974.

T.C.Dışişleri Bakanlığı (T.C.D.B), **Türkiye Dış Politikasında 50 Yıl, Lozan (1922-1923)**, Dışişleri Bakanlığı Yayını, Ankara 1973, s.14.

Tan

Tanin.

TANSEL, Selahattin, **Mondros'tan Mudanya'ya Kadar**, Cilt: I, MEB Yayınları, İstanbul 1991.

TURAN, Refik, "Misâk-ı Millî ve Atatürk'ün Lozan Sonrası Hedefleri" **Misâk-ı Millî ve Türk Dış Politikasında Musul**,

ATAM Yayını, Ankara 1998.

TÜRKMEN, Zekeriya, **Musul Meselesi, Askerî Yönden Çözüm Arayışları (1922-1925)**, ATAM Yayını, Ankara 2003.

UÇAROL, Rifat, **Siyasî Tarih**, Filiz Kitabevi, İstanbul 1985.

ULUĞBAY, Hikmet, **İmparatorluktan Cumhuriyete Petropolitik**, Turkish Daily News Yayınları, Ankara 1995.

UZUNÇARŞILI, İ. Hakkı, **Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri**, T.T.K. Yayınları, Ankara 1969.

UZUNÇARŞILI, İ. Hakkı, **Osmanlı Tarihi**, Cilt:II, T.T.K. Yayınları, Ankara 1988.

Vakit

YALÇIN, E. Semih, “Misâk-ı Millî ve Lozan Belgelerinde Musul Sorunu”, **Misâk-ı Millî ve Türk Dış Politikasında Musul**, ATAM Yayını, Ankara 1998.

YARESİMOS, Setephan, **Milliyetler ve Sınırlar- Balkanlar, Kafkasya ve Orta-Doğu**, Yeni Binyıl Yayını, İstanbul 1994.

YAVUZ, Ahmet, **Yakın Doğu Meseleleri ile İlgili Lozan Barış Konferansı Tutanakları**, Takım:I, Cilt:I, Kitap: II, Dışişleri Bakanlığı Yayınları, Ankara 1969.

Yılmaz, Durmuş, **Misâk-ı Milli'ye Göre Musul**, Alagöz Yayıncılık, Konya 1995.

Yunus Nadi, “(Lozan’da) Ne Yapılıyor?”, Anadolu’da Yeni Gün, 30 Kasım 1922, s.1.

YURDAKUL, Şahin, **Musul Meselesi**, Pars Matbaası, Ankara 1975.